

EL PLA DEL SALER

La Devesa del Saler és una barra d'arena d'uns 10 quilòmetres de llargària situada entre la mar Mediterrània i el llac de l'Albufera. S'estén entre la Creu, al nord, i la Gola del Perellonet, al sud, amb una amplària mitjana d'un quilòmetre aproximadament, una platja llarga de sorra fina a l'est i els camps d'arròs a l'oest. Sense la barra del Saler no podria existir el llac, les aigües originàriament salades del qual s'han transformat en una làmina d'aigua dolça durant els darrers segles. De nord a sud de la Devesa es distingeixen tres franges. Un primer cordó de dunes que limita amb la platja, poblades per vegetació herbàcia que fixa els muntanyars arenosos, d'una alçada mitjana d'uns quatre metres, sotmesos als forts vents marins. Hi ha un segon cordó dunar en la banda interior, tocant al llac i als camps de cultiu, de menor altura i major regularitat, amb una vegetació boscosa i densa, on el pinar és protagonista. Entre ambdós cordons hi ha la franja de les mallades, una superfície més irregular i, a cota inferior, una depressió longitudinal on es formen bassals pantanosos, amb una particular presència de joncs. Són tres ecosistemes diferenciables: el sistema dunar exterior o litoral, les mallades i el conjunt dunar interior. La diversitat d'espècies vegetals i de condicions geogràfiques, a més de la presència d'una fauna abundant, fan de la Devesa un territori d'una complexitat i riquesa úniques.

A *Cañas y barro*, Vicente Blasco Ibáñez descriu la Devesa del Saler com «la selva casi virgen, que se extiende leguas y leguas, donde pastan los toros feroces y viven en la sombra los grandes reptiles».²⁷ No era una exageració. Nosaltres parlem de bosc malgrat que ara la Devesa és molt més transitable i la natura està

més intervinguda per l'acció humana. Així i tot, hi ha indrets salvatges. A la selva era difícil accedir. De fet, els senyors benestants on anaven era a l'Albufera, a les *tiraes* de cacera, com relata Blasco en *Cañas y barro*. La burgesia de la ciutat coneixia la magnificència i els atractius del que quasi un segle després es declararia parc natural. Hi ha raons per pensar que aviat alguns començaren a elucubrar què fer amb aquest territori, quins negocis implantar-hi.

El 1907, el govern de l'estat, encara propietari de la Devesa, va autoritzar que «se abriera al pueblo», i va ser l'Ajuntament qui el 1909 fa saber que l'accés al bosc i les platges del Saler era lliure.²⁸ És a principis del segle XX quan hauria començat el costum d'anar-hi d'excursió per part de famílies de la ciutat, origen també de l'estima popular al Saler. Al seu torn, a l'Ajuntament hi havia plans d'«obrir una carretera, edificar un hotel i diversos restaurants».²⁹

UNA PLATJA COBEJADA?

El 1925 l'Ajuntament de la ciutat projecta una avinguda per unir València amb el barri de Natzaret, que tindria continuïtat en la construcció d'un passeig marítim fins a la Devesa amb l'aspiració de fer-lo arribar al Perellonet. La idea va anar adquirint complexitat. Al passeig, que tindria una calçada per a automòbils i possibilitat d'edificar al costat de l'interior (ponent), es pensa a establir zones de banys i *merenderos*, un parc municipal i un parc d'atraccions. Amb eixa perspectiva es demana l'adjudicació d'una línia de ferrocarril València-Natzaret que hauria de perllongar-se fins a Cullera travessant la Devesa.³⁰

Les expectatives creades fan que una companyia, de nom Warren, faça una proposta més agosarada: unir directament València, a través de la marjal, amb la

Devesa, una via que havia de partir de Russafa. Aquesta nova idea és redissenyada el 1928 per l'arquitecte Emilio Artal, que projecta una gran avinguda, pràcticament en l'eix del que seria l'actual Gran Via de Ramón y Cajal-Ferran el Catòlic, de manera que en línia recta conduiria al Saler. L'avinguda dibuixada per Artal, que incloïa una perspectiva aèria ben expressiva, comptava amb edificacions residencials als dos costats per acabar en el que anomena *Ciudad Jardín de la playa*, una urbanització de cases unifamiliars, de 80.000 m² de superfície, situada vora mar.³¹ Juan Blat comenta que «el proyecto no es más que una excusa para negociar con las fajas laterales expropiadas a lo largo de la avenida(...) y, sobre todo, especular con la construcción de una ciudad jardín destinada a segunda residencia y unida a la capital por un eje lineal de comunicaciones».³²

Els projectes no anaren endavant, però no eren casuals i marcaven unes premisses de perspectiva: arribar fàcilment a la Devesa i l'Albufera, connectar-les a València, fer-les més urbanes. Tot i que al remat no hi hagué plans urbanitzadors aprovats, indicaven que alguns capitals hi tenien interès i que la idea d'atraure el «gran turismo» ja funcionava.³³

En el primer pla general de la ciutat de 1946 hi ha més precisió. La Documentació Fotogràfica de l'Exposició del *Plan General de Ordenación Urbana de Valencia y su Comarca*, que data de 1946,³⁴ inclou unes propostes dibuixades per sectors entre les quals hi ha la *Ciudad de Turismo del Saler*.³⁵ El dibuix no permet endevinar el territori del Saler, es tracta d'un edifici sobre una plataforma elevada, amb un rerefons de palmeres i una platja ocupada per banyistes i persones amb embarcacions esportives. Una estampa d'unes instal·lacions més aviat d'alt nivell que podrien estar situades en qualsevol altra costa. El dibuix expressava una idea poc concreta, però ja lligada amb un pla de la ciutat.

En la dècada següent, el maig de 1954, l'Ajuntament de València «esbossa» un pla d'urbanització de la Devesa: «se trata de un plan fundamentalmente práctico, que no es de grandes vuelos ni requiere inversiones económicas muy cuantiosas».³⁶ Proposava sanejar les mallades, convertir els tallafocs en camins pavimentats i fer repoblació forestal, unes tasques de les quals no sabem quina incidència real tingueren. Alhora, proposava una «reglamentación para construir chalets en la zona de las dunas» i autoritzar l'edificació de «hoteles y restaurantes en las debidas condiciones de amplitud». Com descrivia la premsa d'aquell règim, la «superioridad», el Ministerio de la Vivienda, va aprovar el pla, tot i que no es portaria a terme. Ara bé, tot i ser un esbós sense consistència ni rigor, hi apareix nítidament la perspectiva de construir al Saler arquitectures per al turisme.

Les pressions humanes sobre el territori del parc natural de l'Albufera han sigut contínues des del segle XIX, bé per guanyar terreny de cultiu al llac dessecant-lo, una experiència que descriu Blasco Ibáñez en la seua novel·la, o bé per urbanitzar o implantar-hi grans equipaments com l'aeroport de València i una universitat laboral.³⁷ A finals de la dècada dels 50, la societat civil Mata de Fang, una societat constituïda *ex professo*, va presentar un projecte de dessecació parcial de l'Albufera al Ministerio de Obras Públicas. El consistori municipal, aleshores ja presidit per Rincón de Arellano, no ho va veure clar i va promoure l'aparició de tot un seguit de notícies en la premsa durant els mesos següents. Hi havia molts antecedents d'aterraments del territori del llac que havien permés l'augment de l'àrea de la marjal de l'arròs, però en aquesta ocasió l'Ajuntament no aprovà la idea perquè tenia uns altres plans per a la Devesa. El lletrat en cap de l'assessoria jurídica municipal va fer un extens, rigorós i apassionat informe en contra de la proposta de la Mata de Fang, en el qual

defensa que l'Albufera és un llac i no uns aiguamolls insans, que protegeix els arrossars i té un gran valor paisatgístic.³⁸ L'informe inclou entre les seues raons que la dessecació afectaria negativament el futur turístic de la zona. L'alcalde pensava en una gran urbanització a la Devesa que gaudiria també dels grans encants del llac.

EL PLA DE 1964, PUNT DE PARTIDA DE LA URBANITZACIÓ

Com hem vist, la idea de fer al Saler una zona de turisme de platja estigué covant-se entre els estaments que dirigien la ciutat durant diverses dècades, fins i tot hi va haver projectes, decisions d'invertir i normatives que no van quallar. Arran de la riuada del 57, quan el país entra en allò que es coneixeria com el desenvolupisme i la indústria turística esdevé una potència en alça, les condicions havien madurat. Benidorm, per exemple, havia aprovat el seu primer pla general d'urbanisme, que la convertiria en un referent, el 1956.³⁹ I els habitants dels països de l'Europa occidental, superada la dura postguerra, en serien els clients turístics potencials. Referències com aquestes facilitaren la recuperació de la idea d'urbanitzar el Saler. I al mateix temps la iniciativa s'emmarcaria dins de la política general d'activació del turisme dels nous equips ministerials franquistes que pretenien erigir-lo en un dels motors del desenvolupament acabada l'autarquia de la postguerra.

Si bé l'alcalde Rincón de Arellano en fou el valedor, l'impuls li vingué d'estaments interessats en el grandió potencial del negoci immobiliari de l'operació. L'empresa Terrenos de Valencia Sociedad Anónima (TEVASA), constituïda per personatges de la burgesia de la ciutat amb el suport financer del Banco Urquijo i la Caixa d'Estalvis de València, va ser un dels

factors inspiradors dels inicis del projecte.⁴⁰ TEVASA, probablement després de negociacions amb les autoritats locals, sol·licita la redacció d'un pla d'urbanització als terrenys de la Devesa, que eren propietat del municipi. L'empresa es comprometia a concórrer posteriorment al concurs d'execució del pla, en el qual comptaria amb el dret de tempteig, és a dir, la capacitat de quedar-se amb parcel·les de la urbanització si igualava l'oferta presentada per una altra immobiliària. L'Ajuntament va acceptar la petició perquè «Valencia necessita disponer de un proyecto de urbanización general del Monte de la Dehesa y Lago de la Albufera, que permita la máxima utilización y mejor aprovechamiento de la zona», única raó recollida en l'acord de la Corporació, per la qual «debe accederse a la petición formulada por Terrenos de Valencia SA», i li concedeix el termini d'un any perquè «redacte un proyecto de la máxima categoría».⁴¹

Les passes que va donar l'Ajuntament són significatives: pensa a urbanitzar el Saler fraccionant i privatitzant la propietat municipal; accepta la proposta d'una empresa privada d'elaborar el pla sense ni tan sols un concurs públic al qual pogueren optar unes altres empreses; a més, la participació ciutadana és inexistent, era impensable en aquell règim, tot i que les veus dels representants dels possibles interessos immobiliaris de l'operació sí que van ser escoltades. Sense més tràmits, l'Ajuntament designa directament TEVASA i li atorga una àmplia iniciativa per redactar un pla d'urbanització que havia de privatitzar la Devesa.

Encara hi havia, però, una dificultat per resoldre. La llei de 1911 de cessió de la Devesa a la ciutat de València establí que l'Ajuntament estava obligat a «conservar el arbolado de la Dehesa y la integridad de su suelo, el cual no podrá tener otra ocupación o destino agrícola más que el de monte».⁴² L'Ajuntament estava segur que aconseguiria anul·lar l'article que establí

aquesta condició i, efectivament, ho va demanar a l'alta autoritat del règim, que el va derogar.⁴³

A finals de 1963 TEVASA tenia confeccionat el projecte. El Pla d'Urbanització del Saler es va presentar al públic amb una magna exposició a València inaugurada el 16 de desembre de 1963 per Fraga Iribarne, aleshores ministre de Turisme, que es perllongà fins al gener de 1964. El pla s'aprovaria provisionalment el mateix any i definitivament l'abril de 1965 pel Ministerio de la Vivienda, ja que en aquell règim no hi havia autonomies i l'estat era estrictament jeràrquic i centralista. Eixe és el projecte d'urbanitzar el Saler, al qual posteriorment es varen fer diverses i successives remodelacions, és a dir, correccions, arran dels problemes amb què es topetaria, sobretot l'oposició popular a partir de 1970.

El pla dividia la Devesa en dues grans zones, una que anomenava popular i una altra de residència temporal. La primera, situada al nord, ocupava aproximadament la quarta part de les 871 hectàrees de la superfície del pla d'urbanització. La zona residencial s'estendria fins a la gola del Perellonet, al sud. Cadascuna tenia encomanades funcions distintes.

LA ZONA D'ESPLAI POPULAR

La zona «de esparcimiento popular» estava projectada per al gran públic i pretenia servir per a l'ús tradicional que en feien molts ciutadans de la capital i del conjunt de la comarca que es desplaçaven al Saler per refrescar-se, combatre la calor de l'estiu i passar-hi el dia. Per a ordenar-la, el pla projectava un passeig marítim per a vianants alçat en plataforma uns quatre metres sobre el nivell del mar i de 2,5 km de llargària, sota la qual hi hauria casetes de bany, dutxes, bars i altres serveis. La plataforma es va construir al lloc on s'havia

planejat: els terrenys ocupats pels muntanyars de la primera línia de platja. Darrere, mirant cap al passeig, el pla situava unes parcel·les on podien ubicar-se restaurants i allotjaments hotelers econòmics. La zona popular es completava amb diversos equipaments: al nord hi hauria un parc esportiu, al sud una parcel·la dedicada a club d'esports privat, i a la franja central es projectava també un teatre a l'aire lliure, una *venta taurina*, una església i aparcaments. A la resta de la superfície s'havia de preservar el pinar.

El primer que es va construir va ser el passeig marítim en plataforma elevada, que va comportar la destrucció de tota la línia dunar. Anys més tard, ja en el període democràtic, quan el pla va ser anul·lat i es va fer un projecte de restauració de l'ecosistema dunar, el passeig s'eliminà. En aquesta zona, l'últim que es va suprimir d'aquell pla va ser el poliesportiu municipal del Saler, per bé que resta pendent la recuperació de les dunes en l'àrea que ocupava.

LES ZONES DE RESIDÈNCIA TEMPORAL

Utilitzem el plural perquè el pla dividia en dues la superfície dedicada a la funció de residència temporal, és a dir, a la urbanització turística. Aquestes dues zones es diferenciaven entre si tant per la ubicació, una al centre i l'altra al sud de la Devesa, com per les variacions arquitectòniques i d'equipament de cadascuna. Un article de *Valencia Atracción* de 1970 diu del conjunt d'ambdues: «Esta zona, situada a continuación de la de esparcimiento popular, hasta el límite sur de la Dehesa en la gola del Perellonet, se destina a residencia y esparcimiento de una población turística de alto nivel».⁴⁴

La zona de residència temporal situada al centre de la Devesa, prenia com a eix ordenador la gola del

Pujol. A la vora nord del canal se situava el centre de gravetat, consistent en un gran edifici comercial i en paral·lel, a la seua vora sud, es projectava el ramal d'accés des de l'autopista. El pla projectava com a teixit residencial una combinació de torres en altura i nuclis d'urbanització compactes, de poca altura, que s'inspiraven en la tradició hispano-àrab, segons s'hi argumentava. Aquests nuclis havien de constituir urbanitzacions singulars dins el conjunt urbà de la Devesa. En la zona de residència temporal hi hauria, a més, dues singularitats remarcables: el port esportiu, situat en la desembocadura de la gola, que s'endinsaria en la mar amb una escullera; i un llac artificial en la banda sud de la gola del Pujol, connectat amb el canal, on també atracarien embarcacions privades.

La zona residencial localitzada a l'extrem sud de la Devesa era «más exclusiva»⁴⁵ i havia de tindre un accés propi des de l'autopista. Aquesta zona estava destinada a albergar un camp de golf i l'hotel d'alt nivell conegut com el Parador de Turismo, iniciatives directes del ministeri prèvies a l'elaboració del pla. També s'hi va projectar un centre comercial de menor dimensió i instal·lacions culturals i esportives, com ara un hipòdrom i un altre port esportiu a la punta sud, en la desembocadura de la gola del Perellonet. A més, hi hauria unes altres torres residencials, diversos hotels i parcel·les destinades a unifamiliars.

Per tal de diferenciar la zona d'esplai popular de les zones de residència temporal, es projectava que no estigueren comunicades entre si. Els accessos des de l'autopista eren privatis de cadascuna de les tres zones, a més les zones central i sud es connectaven entre si mitjançant vials, mentre que la zona popular quedava exclosa d'aquesta connexió interior.

Les línies mestres del Pla d'Urbanització aprovat definitivament el 1965 són les que acabem d'exposar, però, com hem dit adés, en els anys posteriors se'n fa-

rien diverses remodelacions, l'última de 1978, que modificaren distints àmbits i paràmetres urbanístics.

ELS ACCESSOS A LA URBANITZACIÓ

El pla abraçava tota la franja coneguda com a Devesa del Saler, però no es limitava a una ordenació urbana, sinó que configurava un nou sistema d'accessos. Fins aleshores, a les platges i a les pedanies del Saler i el Palmar, només s'arribava per l'antiga carretera que, en paral·lel al litoral, anava de Pinedo al Perellonet, coneguda com la de Natzaret-Oliva. La carretera encara existeix i encara és la base del trànsit entre el Saler i el Perellonet, però junt amb el pla es va projectar una autopista que, més endins, pel bell mig de la marjal, havia de portar fins al territori que s'havia d'urbanitzar. L'autopista es justificava perquè seria l'accés a una urbanització de luxe i pel volum de població a què serviria. A més, en aquells anys les infraestructures per al trànsit tenien una primàcia completa sobre criteris ambientals i paisatgístics, una qüestió que no ha variat gaire des d'aleshores. L'autopista que es va projectar era una via amb dos/tres carrils en cada sentit que salvaria els punts estrets amb ponts aeris, un d'ells en el tram que correspon a la gola del Pujol. Des d'ella, n'eixirien els ramals que havien de conduir a les zones en què es distribuïria l'ordenació urbana del Saler.

L'autopista del Saler,⁴⁶ que és com popularment se la coneix, va començar a construir-se però només se'n va fer un tram que enllaça amb la carretera vella a l'alçada del poblat del Saler. La resta de l'autopista i els ramals projectats no s'arribaren a realitzar.

ALLÒ QUE ES VA CONSTRUIR

Venudes una part de les parcel·les previstes i iniciada la urbanització, de tot el que es va projectar només es va construir una part minoritària de les edificacions residencials previstes, que encara hi són. El passeig marítim es va fer en dos trams: el de la zona popular, de 2,5 km de llarg, i l'altre, al sud, de 5,5 km i d'una alçària inferior.

Alçades al nord de la gola del Pujol, hi ha vint-i-nou torres d'apartaments de distinta altura, el poblat costaner d'unifamiliars conegut amb el nom de la Casbah, i les urbanitzacions de les Gavines, situades prop de la carretera històrica que hi ha entre la Devesa i l'Albufera. També s'hi va edificar l'Hotel Sidi-Saler, tancat des de fa anys, l'enderrocament del qual demanen diverses associacions mediambientals, com ara Acció Ecologista-AGRÓ.

Al sud de l'esmentada gola, a més de la llacuna artificial batejada Estany del Pujol, només hi ha el Parador del Saler i el camp de golf, obres que es van iniciar abans de l'aprovació de la urbanització tot i que destinades a integrar-s'hi. També es va construir un gran hipòdrom al Racó de l'Olla que es va desmantellar a principis dels anys huitanta, algunes de les instal·lacions del qual han sigut reutilitzades després, com és el cas de les cavallerisses, reconvertides en centre d'interpretació del Parc Natural de l'Albufera.

Amb la urbanització es construïren alguns vials interiors d'accés als nuclis residencials que hi perviuen, a més del tram de l'autopista que havia de connectar la urbanització de la Devesa amb València,⁴⁷ una incoherència viària perquè queda estrangulada quan s'uneix amb la carretera històrica que travessa la Devesa. Hui eixe tros d'autopista és una enorme anomalia perquè es dirigeix cap al cor d'un parc natural, el delicat territori de l'Albufera.

El moviment ciutadà que va reivindicar «El Saler per al poble» aconseguiria parar definitivament la urbanització i obrir el camí per restituir-ne les condicions naturals. El primer Ajuntament democràtic aprovaria un Pla Especial de rescat de la Devesa i recuperaria parcel·les privatitzades, s'iniciaria la restauració d'algunes de les parts del Saler destruïdes i la protecció integral dels ecosistemes originaris. En l'actualitat encara queden empremtes i elements d'aquella operació urbanitzadora al territori de la Devesa, tot i estar protegit per la seua integració en el Parc Natural de l'Albufera.

L'APOLOGIA DEL PLA DEL SALER

El Pla d'Urbanització del Saler que s'elaborà el 1964 hagueren d'argumentar-lo i donar-lo a conèixer. Aquest pla era d'una completa novetat i d'un abast tan important que calia publicitar-lo per tal que calara en l'opinió pública valenciana, espanyola i, encara, estrangera. Havien de convèncer els valencians de les conseqüències positives per al seu esdevenidor, i els futurs compradors, forasters o no, de les bondats del pla. És ben interessant de conèixer aquelles argumentacions per entendre els suports inicials i les crítiques que més tard es farien al pla. Podríem dir que tingué tant teòrics com abundants propagandistes i que, en ocasions, la teorització i la publicitat es mesclaren.

Els plans urbanístics normalment no són matèria de propaganda, hi ha prou de deixar a la memòria documental del planejament la justificació dels objectius i l'explicació del contingut. Però en aquest cas els autors del pla del Saler de 1964, els arquitectes madrilenys Julio Cano Lasso, Felipe Temes Riancho i Luis Felipe Vivanco Bergamín, anaren més enllà i publicaren un article⁴⁸ on, a més d'explicar el contingut del pla, l'em-

marcaren en una visió estratègica de futur. Partien de la premissa, més aviat una profecia, que la urbanització de la costa mediterrània era inevitable i que una ciutat lineal s'havia de desenvolupar pels litorals europeus i africans. Per tant, urbanitzar el Saler era avançar-se a un futur ineludible. I hi havia un altre component essencial: «El turismo representa para nuestra economía mucho más que los famosos galeones de América», afirmaven. Fa l'efecte que quasi tot s'havia de subordinar a la indústria turística que, en aquells moments, prenia embranzida.⁴⁹

LA PROPAGANDA OFICIAL

El Pla d'urbanització del Saler de 1964 va ser presentat al públic i aviat trobà també propagandistes, propagandistes oficials, és clar, ja que es tractava d'una magna iniciativa de l'Ajuntament de València. En la dècada dels seixanta, diversos articulistes el glossaren i l'explicaren al públic a través de mitjans de comunicació escrits. En comentarem només alguns, entre altres raons perquè les argumentacions són molt semblants.

La *Revista Financiera* del Banco de Vizcaya va dedicar el maig de 1966 un número extraordinari dedicat a la província de València. El número inclou un extens article d'Alejandro García Monerris, aleshores Cap d'Informació i Premsa de l'Ajuntament de València, sobre «La urbanización de la Dehesa» que podem considerar ben representatiu, tant pel contingut com pel càrrec que ocupava l'autor.

García Monerris justifica el pla com una necessitat ineludible: «El turismo, cual moderno cuerno de la abundancia, se ha volcado por las costas españolas mediterráneas como mancha de aceite. Sólo ese espléndido conjunto de Albufera y Dehesa ha quedado

como un filón sin explotar, solitario en su belleza, aislado de las corrientes turísticas que cruzan por su misma puerta...». García Monerris sembla fer-se ressò de les argumentacions dels urbanistes que havien redactat el pla en afirmar que «desde Sicilia hasta Gibraltar la costa de Valencia es ciertamente la única del litoral mediterráneo que continúa sin urbanizar»; però el seu fervor va més enllà quan afirma que en l'època actual «el turismo y la urbanización de las costas responden a imperativos de carácter universal».

L'aspiració era «crear el mejor complejo turístico español y uno de los mejores de Europa», que funcionaria com «el imán de atracción irresistible para millares de españoles y extranjeros», objectiu que García Monerris considerava «verdaderamente trascendente para el porvenir de la capital valenciana». L'argument es repeteix en totes les presentacions de la urbanització. El periodista Juan Ferrer Alpera, en un article de *Valencia Atracción*, una revista de Fomento del Turismo que havia començat a publicar-se el 1945, escriu: «el plan de urbanización de la Dehesa alcanza unas proporciones francamente grandiosas (...) Valencia podrá gozar de un puesto preeminente en el panorama turístico nacional (...) los efectos vivificadores dimanantes del turismo transformará el contexto socioeconómico de toda la región»; i cita Fernando García-Berlanga, aleshores regidor de l'Ajuntament de València: «En la Dehesa se ha ordenado un plan de categoría excepcional».⁵⁰

Com que alguna cosa coneixien del valor mediambiental del Saler i de l'estima popular a la zona, García Monerris manifesta que el pla havia de respectar «la integridad del lago y la masa de arbolado del monte, patrimonio inalienable de los valencianos». Llegit ara, amb la distància de tants anys, sembla que sabien que l'afecció al pinar era el punt feble del pla urbanitzador. Per això varen insistir sobre la cura posada en la

qüestió. Fraga Iribarne, el ministre de Turisme, en les paraules per inaugurar l'exposició havia dit que l'alegrava «ver que se han tenido en cuenta aspectos esenciales, con el respeto e incluso la mejora, al arbolado y vegetación». I el 1970, en un altre article de *Valencia Atracción* s'insisteix en el fet que «prevalece en líneas generales el máximo respecto al ambiente natural del terreno». Siga amb convenciment o amb voluntat propagandística, aquestes afirmacions sonen ara a cruel ironia. En realitat, prompte havien de sonar així i el moviment d'oposició les va contraargumentar amb força.

Hi ha un altre aspecte curiós en la propaganda. La proposta d'urbanització es basava en els criteris funcionalistes i en l'estètica del moviment arquitectònic internacional de l'època, però també posen l'accent en el fet que era «una interpretación actual de las formas seculares del urbanismo mediterráneo», a la qual cosa García Moneris afegeix: «cuyos valores estéticos y ambientales se mejoran por la abundancia de jardines y masas verdes». Els arquitectes autors del projecte havien sigut més cauts en eixe sentit. Per als propagandistes, la mediterraneïtat, tot i que superficial i enganyosa, podia servir per a convèncer sobre les virtuts del projecte.

LA IDEOLOGIA DEL PROGRÉS

La trama argumental que serveix per publicitar tant el Pla d'Urbanització del Saler com el d'ocupació del vell llit del Túria per infraestructures de circulació, és la pròpia d'uns moments en què l'economia agafa força després d'anys de retard en relació a uns altres estats europeus i Espanya entra en una via de desenvolupisme entesa com a industrialització ràpida, implantació de grans infraestructures i augment del nivell de vida. El *progrés* esdevé una ideologia sustentada en tecno-

cràcia i productivisme, que desconeix requisits democràtics i mediambientals. Així, quan els plans d'urbanització del Saler i el llit vell del Túria són celebrats fora de València seguiran les mateixes pautes dels glossadors locals.

Hi ha un ampli reportatge que la *Gaceta Ilustrada* publica el setembre de 1968,⁵¹ que en pot ser un referent. La *Gaceta Ilustrada* era una revista de relativa difusió, d'àmbit estatal, representativa d'aquell moment que, tot i seguir les línies polítiques del règim, incloïa algunes col·laboracions de dissidents moderats i mantenia un cert to cosmopolita afí a eixa idea del progrés. El reportatge que dedica a València és un informe sobre la seua economia i les perspectives de les grans operacions urbanes en curs. En l'economia, el comerç de la taronja havia entrat en crisi i perdia el pes que havia tingut, mentre despuntava una industrialització que no tenia la potència d'altres regions, qüestions que preocupaven en la societat valenciana. Alhora, hi havia un grapat decisiu de projectes per canviar la urbs que la *Gaceta* exposa amb extensió: el desviament del riu al sud, el nou destí del llit vell, els enllaços ferroviaris i la nova estació, la urbanització del Saler i l'ampliació del port. Sobre el llit vell explicava que «el actual cauce del Turia quedará disponible para la instalación de una autopista urbana Este-Oeste que permita la conexión ideal entre la autopista procedente de Madrid y las procedentes de Barcelona y Alicante». La urbanització del Saler la qualifica de gran i rigorosa iniciativa de l'Ajuntament que «tal y como sería deseable en tantos y tantos casos, respeta lo comunal en nombre de la colectividad», una afirmació que resultaria ben dubtosa.

El reportatge de la *Gaceta* estava il·lustrat amb fotos i uns dibuixos a color elaborats per a l'article, que han tingut després difusió per la seua potència i la gran capacitat expressiva, utilitzats ara amb sentit crític. Aquelles imatges, com alguns dels eslògans i els co-

mentaris que les introduïen, ens sobten en l'actualitat. Constituïen explicacions i lloances d'uns plans que en l'any del reportatge es consideraven extremadament positives i que hui, amb l'experiència de l'evolució del planeta i amb una opinió pública que s'ha sensibilitzat sobre els desastres mediambientals, ens semblen ben problemàtiques, sense base o directament ridícules.

Una de les imatges sobre la xarxa viària metropolitana afirma de les carreteres que «se pretende que éstas respeten, lo mejor que se pueda, la disposición agrícola de la rica faja costera valenciana. Por un lado se conservarían fuentes productivas de riqueza y por otro la ciudad se extendería entre una amplia zona verde». L'experiència de la desaparició de l'horta pel creixement en taca d'oli de la ciutat i les segregacions produïdes en el teixit agrari per la construcció d'autovies, han desmentit eixos propòsits. L'eslògan amb el qual es presenta la imatge és «Una red de cemento entre las huertas», una perspectiva que en aquells anys es considerava ben encertada.

Després de les il·lustracions sobre el desviament del riu amb el *Plan Sur*, introduïdes amb l'eslògan «Un nuevo Turia “indesbordable”», hi ha la dedicada al vell llit, que «será una vía de penetración fulgurante hasta el corazón industrial». La imatge del llit convertit de cap a cap en infraestructura viària i d'enllaços ferroviaris pretenia fascinar i ara ens commociona. Però en l'actualitat, encara ens commociona més la manera de glossar-la: «El camino del agua hecho camino de la gasolina».

La urbanització del Saler s'il·lustra amb imatges tretes de la maqueta de presentació del projecte, del qual el reportatge afirma: «La revalorización y puesta al día del Saler es uno de los empeños más inteligentes y ambiciosos de lo que va a ser la nueva Valencia». Aquest pronòstic tampoc no es compliria. Per a la *Gaceta Ilustrada*, a València «la iniciativa pública afronta con entereza y acierto algunos problemas sustanciales

del urbanismo». El reportatge assenyalava certs problemes en l'orientació de l'economia valenciana, però no en les obres públiques urbanes.

Aquestes obres eren el *progrés*, tot i que, ben mirat, només es tractava d'una manera de concebre el progrés. Perquè n'hi havia unes altres maneres. Es podia optar per un futur que donara prioritat completa a la urbanització i a les infraestructures que es van construir o, per contra, preferir uns espais públics on la natura tinguera el protagonisme. Triar entre esgotar els àmbits territorials per la invasió dels cotxes a motor o el benestar del conjunt de la ciutadania. Entre parasitar la terra o viure en simbiosi amb el planeta. Elegir entre la presa de decisions en exclusiva per part de les altes jerarquies socials o acceptar les esperances ciutadanes... Maneres diferents, aquestes, d'entendre el progrés que encara estan en joc en l'actualitat.

**dues
iniciatives
ciutadanes
entrelligades**

||

Els plans per urbanitzar el llit vell del Túria i la Devesa del Saler, tot i ser independents i no haver-se iniciat a la vegada, coincideixen en el temps: el període de desenvolupament urbà encetat arran de la riuada de 1957. Ambdós plans acabaran per despertar unes oposicions que s'expressen amb unes inèdites —en el context de la Dictadura franquista— iniciatives populars que hem de considerar autèntics moviments ciutadans. El pla d'urbanitzar el llit, anterior al del Saler, va concitar certa admiració però també dubtes des del primer moment, els quals produïren crítiques tímides sense excessiva transcendència. En canvi, la urbanització del Saler, de bestreta, generà entusiasme i va tardar diversos anys en aparéixer un moviment de crítica urbana sòlida i activa.

La iniciativa que s'oposava a urbanitzar el Saler cobraria un gran protagonisme en la vida ciutadana, sobretot l'any 1974. Quan dos anys després, el 1976, l'oposició veïnal ja havia aconseguit que es congelara el Pla del Saler, la proposta de fer el llit del Túria verd pren el relleu del moviment ciutadà «El Saler per al poble».

Tot i que distintes, ambdues iniciatives estan entrelligades per diverses raons i és per això que han quedat unides en la història dels moviments ciutadans de València.

Els primers dubtes sobre la urbanització del Saler varen ser expressats a finals de la dècada dels seixanta per alguns naturalistes, mentre que a principis dels setanta uns altres professionals en farien crítiques més globals i, a partir de 1973, el diari *Las Provincias* es feu ressò del malestar creixent entre diversos sectors ciutadans. Les incipients associacions de veïns i alguns activistes primerencs de l'ecologisme impulsaren una oposició activa al Pla del Saler, tot convocant diverses accions cívi-ques, sempre dificultoses sota la Dictadura. Hi hagué una llarga producció d'escrits crítics de professionals, entitats civils i ciutadans anònims, així com pamflets clandestins que es repartiren sobretot pels barris de la perifèria de València, pobles de la comarca i centres d'ensenyament. El moment més àlgid del moviment es va produir l'estiu de 1974, amb l'oposició a una remodelació del pla urbanitzador promoguda per l'Ajuntament per fer callar el malestar i les crítiques urbanes. L'oposició antifranquista es va unir sense excepció dins el moviment «El Saler per al poble», alhora que hi participaren ciutadans simplement indignats per la venda d'un bé públic i un bosc que freqüentava la ciutadania.

Va ser un moviment complex per les circumstàncies polítiques en què es va desenvolupar i per la diversitat de components, que assolí un gran ressò i una força ciutadana impensable fins aquells moments.

CINC LÍNIES D'ARGUMENTS CONTRA LA URBANITZACIÓ DEL SALER

El qüestionament de la urbanització projectada al Saler, expressat entre el 1970 i el 1975 en articles d'opinió, debats i iniciatives, se centrà en certes línies de rao-

naments complementaris fets per diverses persones i entitats. Són argumentacions coincidents i repetides que, tenint en compte que venen de veus i sectors tan distints, no fan pensar en una conspiració sinó en un malestar social i, també, en un anhel de participació democràtica. Els hem sintetitzat en aquestes cinc línies de raonaments:

1. El primer dels arguments es basava en el fet que la urbanització de la Devesa suposava expropiar un bé comunal d'ús col·lectiu, que era visitat i gaudit pels valencians. Una impugnació que aplegaria les quinze mil signatures ciutadanes partia de considerar el Saler «patrimonio de todos los valencianos, vinculado histórica, sentimental y económicamente a todos nosotros» i argumentava que la Devesa és «el más importante patrimonio colectivo que tenemos y que debemos dejar a nuestros hijos si queremos asegurar su descanso». ⁵²

El projecte d'urbanització, no content amb l'expropiació de la Devesa, afegeix l'ofensa de deixar només una quarta part de la platja del Saler per a ús popular i la resta per a la zona de residència temporal d'usos privatius. Eixes dues zones no tindrien connexió viària entre elles, però sí accessos diferents des de l'autovia. Eixe fet conferia al projecte un segell classista imperdonable. Trini Simó escrivia: «Aquella zona privilegiada —que hoy tiene forma de apartamento— usted sólo podrá gozarla si tiene medios económicos para adquirirla, puesto que gran parte de todo aquello, antes de patrimonio público, está siendo convertido en privado». ⁵³ Els autors d'un informe sociològic sobre el Pla del Saler, Joëlle Bergère i Josep Vicent Marqués, criticaven l'enfocament del pla tot recordant que «parte de la base de considerar a El Saler como un recurso turístico,

en vez de la zona básica de expansión popular».⁵⁴ I la periodista María Consuelo Reyna ironitzava: «Se ha pensado en una “reserva” para los valencianos. ¡No nos podemos quejar!».⁵⁵

2. La crítica a l'operació urbanitzadora del Saler com apropiació (o expropiació) d'un bé comú alimentava una segona línia argumental de caire jurídic. La Llei estatal de 1911 de cessió en propietat del llac de l'Albufera i de la Devesa al municipi, després de fixar que el llac no podria dessecar-se, en la clàusula quarta establia que «El Ayuntamiento de Valencia se obliga igualmente a conservar el arbolado de la Dehesa y la integridad de su suelo, el cual no podrá tener otra ocupación o destino agrícola más que el de monte...».⁵⁶ La Llei de 1911 és recordada en diversos articles d'aquells anys, tant perquè havia fixat que la Devesa «pasaba a ser propiedad del pueblo»,⁵⁷ com perquè n'impedia qualsevol transformació. Per esquivar i alterar aquesta condició, l'Estat, a iniciativa municipal, va promulgar la Llei de 1964⁵⁸ que «autoriza al Ayuntamiento de Valencia para disponer del monte de la Dehesa como bienes de propios», un concepte jurídic que la feia susceptible d'aportar rendes al municipi i, per tant, en possibilitava la venda de terrenys. Així l'Ajuntament va quedar en llibertat «para disponer del monte de la Dehesa» tan bon punt va eliminar els criteris fixats per la Llei de 1911 que n'eren un impediment. Tot i el seu caire jurídic, la qüestió va ser objecte de debat perquè era la via oberta per a vendre un bé de tots els valencians. Entre altres, Juan Galvañ, aleshores catedràtic de dret administratiu de la Facultat de Dret, en una conferència a l'Ateneu Mercantil, va manifestar que «el Ayuntamiento tenía el deber de mantener el destino y el uso previsto, no debiendo en absolu-

- to destinar terrenos a la venta», i es va posicionar contra tota privatització.⁵⁹
3. La tercera línia d'arguments mostrava que amb la urbanització la ciutat perdria un pulmó verd. Els anys seixanta i setanta la perifèria de València i tota l'àrea metropolitana havien crescut enormement, s'havien creat barris-dormitori, exigits pel moviment de famílies que emigraven del camp a la ciutat, sense dotacions de zones verdes ni altres equipaments.⁶⁰ La sensació d'una ciutat mal construïda i infradotada era ben real. L'Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de València, en l'Informe que va emetre el 1974 sobre la urbanització del Saler, va utilitzar un estàndard de la Llei del Sòl vigent aleshores: a València, el 1903, la relació entre la superfície de zones verdes públiques i la superfície construïda de la ciutat era del 19,3%, mentre que el 1970 havia baixat al 3,74%.⁶¹ I en un dels panells de l'exposició que es va organitzar al Col·legi d'Arquitectes el juny del mateix any es llegia: «El Saler era el único parque natural público accesible por la mayoría, cuando en Valencia disponemos de medio metro cuadrado por habitante de zona verde aunque sería necesario no menos de 30 y no es posible crear otro semejante (...). Pero el Ayuntamiento ha vendido el Saler». L'estàndard de zones verdes que marcava l'exposició assenyalava una urgència urbana (anys després l'OMS exigiria que serien desitjables uns 20 m² per habitant en qualsevol ciutat).
  4. L'aspiració d'integrar la natura a la ciutat com a part del benestar urbà, plantejava la quarta qüestió: des del moviment ciutadà es criticava que l'Ajuntament havia oblidat el paper social de la natura, que entenia el sòl «como un bien para vender y no como un recurso social». ⁶² La desfe-

ta ecològica de la Devesa era la conseqüència de tot això.

Aquesta quarta línia argumental l'havien iniciada alguns biòlegs abans de 1970. El grup de científics mediambientals varen ser els primers a plantejar dubtes sobre la urbanització del Saler i, sobretot, les conseqüències que podria tindre en el futur de la Devesa i l'Albufera. El 1966 ja havien advertit que «una densa urbanización marginal que se aproxime a las orillas naturales de la Albufera, es, a todas luces, un peligro para la integridad de ésta».⁶³ Cap al 1970 els perills s'havien fet evidents, especialment amb la mort de pins al Saler i, mentre l'Ajuntament defenia que la causa n'era l'ampliació del port de la ciutat, els biòlegs ambientalistes varen ser clars assenyalant que era conseqüència de la destrucció del sistema dunar de la Devesa provocada per la urbanització. Indicaven també que la construcció de carreteres a la Devesa afectaria negativament la vegetació perquè modificava el drenatge de les aigües. Els seus raonaments varen constituir la base argumental que necessitaven molts ciutadans amants de la natura. L'ecòleg Miquel Gil Corell explicava que «este ecosistema natural y típico, y al mismo tiempo escaso en la zona mediterránea, ha perdido de momento su valor natural y paisajístico. Como asociación mixta de maquis y sotobosque esclerófilo mediterráneo se ha destruído (...), este ecosistema desaparecerá como consecuencia de la urbanización que se está llevando a cabo».⁶⁴ Els biòlegs ambientalistes introduïren raons científiques sobre les causes de la catàstrofe, conceptes aleshores desconeguts pel públic. Eixos arguments seran divulgats en articles de Trini Simó o María Consuelo Reyna.

Aquesta línia argumental plantejava també, com acabem de veure, la qüestió del paisatge. María C. Reyna es demanava: «Quién ha pensado en el paisaje...?»; i respon: «Nosotros teníamos el paisaje y lo hemos hecho añicos». ⁶⁵ I Trini Simó escrivia que el del Saler és «uno de los paisajes, a mi modo de ver, más hermosos y privilegiados del País Valenciano». ⁶⁶ Tot i que les reflexions sobre el paisatge han sigut una constant literària al llarg de la història, era una novetat com a qüestió de reivindicació ciutadana. A més, es va plantejar moltes dècades abans que el paisatgisme es constituïra en disciplina dins de les escoles d'urbanisme.

5. La cinquena línia argumental del moviment ciutadà es va centrar en la urbanització del Saler com a operació econòmica. D'entrada, com a intervenció immobiliària, estava sota sospita d'especulació. Havia d'estar-ho per tractar-se d'un pla urbanitzador que posava a la venda una gran superfície de terreny públic, en una localització d'excel·lent qualitat mediambiental i paisatgística, per a fer una operació privatitzadora de gran envergadura. Tot i la zona, minoritària, d'ús popular, es volia construir una urbanització de luxe en la major part del Saler. El pla combinava algunes torres d'edificabilitat alta amb volums de menor densitat, el conjunt d'equipaments i arquitectures residencials que es projectaren eren els propis d'una urbanització d'alt nivell i com a tals es presentaren i publicitaren. No hi ha dubte que les immobiliàries implicades en la compra de terrenys i la venda d'habitatges volgueren fer un negoci sucós. Tot plegat, no han d'estranyar les acusacions que va rebre al pla del Saler com a operació especulativa.

Tanmateix, les crítiques ciutadanes acabaren centrant-se més en els perjudicis econò-

mics per a les arques municipals causats per la fallida de l'operació del Saler. L'Ajuntament va presentar la urbanització com un projecte amb la voluntat de ser rendible per al municipi, cosa que mai no va ser, una qüestió aquesta que resta opaca, encara per clarificar.⁶⁷ Les distintes corporacions municipals que se succeïren entre 1964 i 1979 mantingueren el principi teòric que la urbanització del Saler s'havia d'autofinçar, de manera que la venda de parcel·les serviria per a pagar les obres d'urbanització.⁶⁸ Açò era ben discutible perquè la llei del sòl vigent aleshores⁶⁹ obligava a les promocions immobiliàries a fer-se càrrec del finançament dels costos urbanitzadors. Tot i això, amb eixe criteri municipal, els diferents promotors de residències privades a la Devesa podien comprar el sòl de les parcel·les sense haver de pagar-ne la urbanització, ja que l'assumia l'Ajuntament amb els ingressos de la venda del terreny. Aquest criteri era excel·lent per als compradors que obtenien el sòl urbanitzat, però perjudicial o gens bo per a les finances municipals.⁷⁰

Les parcel·les construïbles a la Devesa passaren a ser venudes per un sistema de subhastes amb uns preus inicials d'eixida que prompte acabaren per precipitar el desastre. En alguns casos, la subhasta quedava deserta, cosa que en provocava la baixada de preu. En uns altres, hi havia manipulacions per rebaixar-ne el preu d'inici, de manera que es perjudicava les finances municipals i s'afavorien els interessos de les persones concretes que volien adquirir determinades parcel·les. En la penombra del règim franquista tot això era ben fàcil. La realitat és que moltes parcel·les del Saler s'adjudicaren a preus baixíssims, irrisoris,⁷¹ de «saldo». D'eixa forma,

la privatització de la Devesa esdevenia també una clara especulació immobiliària.

Progressivament, la venda de parcel·les no cobrí el preu de les obres d'urbanització i l'Ajuntament hagué de recórrer a crèdits bancaris, amb el consegüent augment de costos per les despeses financeres. La fallida econòmica de la urbanització del Saler s'arrossegaria durant anys i acabaria sent una pèssima operació per a les finances públiques. Tot apuntava a una combinació de mala gestió i abundants corrupteles, com va denunciar el moviment ciutadà opositor. Dissortadament, es poden establir alguns paral·lelismes amb episodis i actuacions de la història recent d'alguns municipis. Hi hauria, però, una diferència: l'opacitat del règim franquista impedia investigar, denunciar i informar de la corrupció. La penombra sobre aquells fets continua.

LES DIFERENTS FASES DE LA INICIATIVA CIUTADANA

Ja hem dit que el pla per urbanitzar el Saler i convertir-lo en una destinació turística d'alt nivell va ser rebut amb entusiasme per la societat valenciana. La sensació que el mannà del turisme havia passat de llarg era real.⁷² Mentre el litoral mediterrani s'anava omplint de residències vacacionals, a València no s'hi havia fet cap esforç. El pla del Saler havia de resoldre amb escreix eixa mancança convertint les platges de la capital en una font econòmica i la ciutat en un referent. L'admiració ciutadana pel pla duraria una llarga temporada i les primeres crítiques, més aviat dubtes, tardarien a arribar.

Les intervencions turístiques en la Devesa s'havien iniciat amb la instal·lació del càmping municipal,